

ALIBEK OMONTURDIYEV,

TerDU o'qituvchisi

USMON AZIM BALLADALARIDA BADIY TELEPORTATSIYA

Annotatsiya: Maqolada aniq fanlarda istifoda etiladigan “teleportatsiya” istilohining mazmuni, kelib chiqishi, ayni fizik hodisa haqidagi ilmiy va futurologik qarashlar, olimlar tomonidan o'rganilishi xususida ayrim ma'lumotlar berilgan. Eng muhimi, “teleportatsiya” terminining badiiy adabiyotga, obrazli matnlarga aloqadorligi haqida dastlabki fikrlar bildirilgan. Jumladan, Usmon Azim she'riyatida his-tuyg'ularning (muallif – “A” nuqtaning hislari o'quvchi – “B” nuqtaga qay darajada ta'sir o'tkazishi) teleportatsion xususiyatlari hamda ushbu hodisani vujudga keltirishda xizmat qiluvchi “harakatdagi tasvir” va “poetik zichlik” tushunchalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Teleportatsiya, badiiy teleportatsiya, his-tuyg'u, Usmon Azim, balladalar, “harakatdagi tasvir”, “poetik zichlik”.

Resume: In this article, the meaning and origin of the term “teleportation” used in exact sciences, scientific and futurological views about this physical phenomenon, and some information about its study by scientists have been studied. Most importantly, initial thoughts about the relation of the term “teleportation” to fiction and figurative texts were expressed. In particular, in Usman Azim's poetry, the teleportation features of feelings (the author – the feelings of point “A” affect the reader – point “B”) and the “image in motion” that serves to create this phenomenon and “poetic density” concepts are analyzed.

Key words: Teleportation, artistic teleportation, emotion, Usman Azim, ballads, “image in motion”, “poetic density”.

Kirish. Ilm-fanda jahon olimlarining katta qiziqishlariga, bahs-munozaralariga sabab bo'lib kelayotgan, ammo hamon o'z tasdig'ini topmay, mohiyatan to'liq tatbiq etilmay, jumboqligicha qolayotgan, bir qarashda aqlbovar qilmasdek tuyuladigan ilmiy qarashlar juda ko'p. Ana shulardan biri teleportatsiya hodisasi hisoblanadi.

Teleportatsiya o'zi nima? Ushbu istiloh qanday vujudga kelgan? Dastavval, shu haqida to'xtalsak. Teleportatsiya (yunoncha *tele* – “uzoqda” va lotincha *portare* “tashuvchi”) obyekt (harakat) koordinatalarining faraziy o'zgarishi bo'lib, bunda obyekt trayektoriyasini vaqtning uzluksiz funksiyasi orqali matematik tarzda tasvirlab bo'lmaydi.

Ushbu atama 1931-yilda amerikalik yozuvchi Charlz Fort tomonidan g'alati g'oyib bo'lish, uning fikricha, ko'rinishlarni, umumiy narsaga ega bo'lgan paranormal hodisalarni tasvirlash uchun kiritilgan [1]. Ushbu termin aksar hollarda bizga fantastik gipotezalar mahsuli kabi tasavvur uyg'otsa-da, zamonaviy fan uning haqiqatga yaqin hodisa ekanligini, teleportatsiya – virtual makonda allaqachon mavjudligini (biz, bugun kundalik turmushda kanda qilmay istifoda etayotganimiz ijtimoiy tarmoqlar, ular orqali matn, xabar, surat, audio va videoyozuv yo'llayotganimiz, ma'lumot almashayotganimiz – axborot teleportatsiyasi. Bu jarayonda “A” nuqtadan “B” nuqtaga bir necha lahzada yetib borayotgan ma'lumotning asliyat ekanligi e'tiborga

molik – A.O.) inkor etib bo‘lmaydi. Qolaversa, teleportatsiya bosh ma’nosida (jismni “ko‘chirish”) olamshumul kashfiyotlar arafasida turgani haqida ham ayrim o‘rinli qarashlar mavjud.

Ko‘hna va yangi qarashlar

“Qur’oni Karim”da qavmi quyoshga sajda qiladigan Yaman malikasi Bilqis Sulaymon alayhissalomning chindan ham payg‘ambar ekanligiga amin bo‘lib, talablariga bo‘ysunib, uning huzuriga otlangani, shunda Sulaymon alayhissalom Bilqis yo‘lda kelayotganidan xabar topib, unga Allohning qudratini namoyish etish uchun Bilqisning Yamanda qolgan taxtini “ko‘z ochib yumguncha” Quddusi Sharifga keltirishni (teleportatsiya) buyurgani haqida bayon etiladi: “38. Ey odamlar, ular mening huzurimga bo‘yinsungan hollarida kelishlaridan ilgari qaysi birlaringiz menga uning (ya’ni Bilqisning o‘z shahrida qolgan) taxtini keltira olur”, dedi. 39. (Shunda) jinlardan bir pahlavoni aytdi: “Men uni sen o‘rningdan turishingdan ilgari senga keltirurman. Albatta, men bunga qodir va ishonchlidurman”. 40. Kitob – (Lavhul-mahfuz)dan ogohlighi bor bo‘lgan bir zot esa: “Men uni ko‘zing o‘zingga qaytguncha (ya’ni ko‘z ochib yumguncha) senga keltirurman”, dedi. Endi qachonki (Sulaymon taxtni) o‘z huzurida turganini ko‘rgach, dedi: “Bu parvardigorimning men shukr qilamanmi yoki kufroni ne‘mat qilamanmi, imtihon etish uchun bergan fazl-u marhamatidandir. Kim shukr qilsa, bas, albatta, u faqat o‘z (foydasi) uchun shukr qilur. Kim kufroni ne‘mat qilsa, bas, albatta, Parvardigorim (uning shukr qilishidan) behojat va fazl-u karam egasidir” [2.273].

Nyuton qonunlariga ko‘ra, teleportatsiya mutlaqo mumkin bo‘lmagan harakatdir, chunki atomlar bir holatdan ikkinchi holatga o‘ta olmaydi va harakatlantiruvchi kuchsiz kosmosda harakatlana olmaydi. Biroq teleportatsiyani inkor etmaydigan kvant (Kvant – *lot.* Quantum – qancha, qanchalik oz; *fiz.* Diskret (uzlukli, ayrim-ayrim) tabiatga ega bo‘lgan fizik kattalik (harakat, energiya va sh.k.) o‘zgarishi mumkin bo‘lgan eng kichik miqdor [3.340.]) nazariyasi ham mavjud. Teleportatsiya mumkin, chunki atomlar to‘lqinga o‘xshash harakatlar qilishlari va sakrashlar qilishlari mumkin. Obyekt atomlari klasterining bunday uyushgan sakrashli teleportatsiya bo‘ladi [1], – deya xulosa beradi.

Amerikalik astronom D.Darling “Teleportatsiya: imkonsiz sakrash” kitobida teleportatsiyani ilmiy nuqtayi nazardan o‘rganish tarixidan, kvant hodisalarini tekshirishga bo‘lgan birinchi urinishlardan tortib materiya atomlarining haqiqiy va fantastik bo‘lmagan teleportatsiyasi bilan zamonaviy tajribalarga qadar qamrovda haqiqiy faktlar keltiradi. Olim kvant teleportatsiyasining juda muhim masalalarini, ya’ni kvant kriptografiyasi va kvant hisoblashning tarixi va hozirgi holatini muhokama qiladi: “Haqiqiy dunyoda teleportatsiya kvant teleportatsiyasini anglatadi. Hozircha biz, eng ko‘p teleport qilishimiz mumkin bo‘lgan narsa qattiq narsalarga qaraganda yorug‘lik nurlari, subatomik zarralar va atomlarning kvant xususiyatlari. Ammo olimlar teleportatsiya haqida gapirishmoqda, keyingi o‘n yil ichida molekulalardan tashqari katta jonsiz narsalar bilan ham teleportatsiya qilish istiqbollari mavjud. Va bundan tashqari...” [4.15.]. Anglashiladiki, olim “bundan tashqari” deganda jonli jismlarga sha’ma qilmoqda.

Badiiy teleportatsiya

Teleportatsiya hodisasi badiiy adabiyotda sodir bo‘ladimi? Bizningcha, bu hodisa badiiy so‘z san’ati yaralibdiki, insonning botiniy olamiga, his-tuyg‘ulari orqali ong-u tasavvuriga poetik borliq hududida ta’sir o‘tkazib kelmoqda. Biz, “she’rning kuchi” deya baho beradigan jihat aynan poeziyaning his-tuyg‘ularni teleportatsiya qilish qudrati bilan chambarchas bog‘liq. Masalan, “Chag‘alaylar” haqida o‘qilgan she’rda – “chag‘alaylarning chirqillab uchishi” va “osmon”, “bulut” tasvirlari; “yomg‘ir”da – rutubat, ivigan borliq, nam tuproqning hidi; “sharshara”da

– purkalgan suv zarralarining yoqimli epkini; “kuzak”da – xazonrez, chirik yaproqlarning achimtir isi, parishon tabiat manzaralari tasvirlari mukammal she’r orqali kishi tasavvurida aniq gavdalanishi, shoir his qilgan tuyg’ular – she’rxon his-tuyg’ulariga ta’sir etishi – ko‘chishi, A va B his-tuyg’ularning ma’lum darajada parallellashishi – tadqiqotimizning tayanch nuqtasi bo‘lib, masalani yangi rakursdan tadqiq etishga ilhomlantiradi.

So‘nggi yuzyillik o‘zbek she’riyatida bir guruh shoirlar borki, ularning ijodi, bizningcha, ob’jekt sifatida mazkur tadqiqot doirasiga muvofiq keladi. Millatning benazir shoiri Usmon Azim she’riyati ham ana shunday ijodkorlarga xos muhtasham she’riyat. U hammaslamlari va keyingi davrlardan to hozirgi kunga qadar shoir-yozuvchilar ichida har jihatdan eng sarmahsul ijod qilayotgan katta shoirlardan biri sanaladi. Kuzatishlarimizga ko‘ra, Usmon Azim shu kunga qadar 2 ming 500ga yaqin she’rlar bitgan bo‘lib, ayni ijod namunalari shoirning ilk “Insonni tushunish” kitobidan(1978) “Tanlangan asarlar”gacha (XII jildlik. Ayni vaqtda shundan VIII jildi chop etilgan) turli davrlarda dunyo yuzini ko‘rgan o‘nlab she’riy kitoblarida aks etgan.

Son jihatdan kishini hayron qoldiradigan bu she’rlar sirasida mazmun-mohiyat va badiiy qiymatiga ko‘ra jahon she’riyati talablariga javob bera oladigan, rost tuyg’ularnigina tarannum etgan poetik hodisalar talay. “Qafasdagi adabiyotning isyonkor keyingi avlodi chin so‘zni rasm etdi. Jumladan, Usmon Azim rost tuyg’ular kuychisi, to‘g‘riso‘z shoir sifatida tanildi” [5.320.]. Adabiyot yaralibdiki, haqiqat uning yadrosi bo‘lib kelgan. Haqiqiy tuyg’ularning yuksak badiiy ifodasi esa hech qachon insonlarni befarq qoldirmagan, aksincha, hayotni sevishta, hayot haqiqatlarini idrok etishga, estetik zavqlanishga, his-tuyg’ularining to‘g‘ri kamol topishiga va adabiyotning bosh maqsadi – ezgulik ruhiga cho‘mishiga xizmat qiladi. U.Azimning she’riyati xuddi shunday barqaror asoslar ustida yaratilganki, buni ko‘plab sinchi-adabiyotshunoslar e’tirof etib kelmoqda.

Shoir ruhiyat fasllarida sodir bo‘luvchi hodisalarni turli poetik kayfiyatda qog‘ozga tushiradi. Taniqli adabiyotshunos olim Bahodir Karim ta’biri bilan aytganda: Aslida shoir – o‘z badiiy olamiga ega qalb egasi. Shoir yil fasllariga qarab so‘z libosini o‘zgartirishga haqqi yo‘q odam. Chunki uning yuragida to‘rt fasl bir pallada yashaydi. Unda beshinchi fasl hodisalari kechadi. Shoir bir lahzada olamning olti tarafini kezadi [6.101.] va ayni xayol-u tasavvur qudrati bilan ham shoirga tuyg’ularini badiiy ifodalash baxti berilgan.

U.Azimning dramatik va lirik she’rlarida tasvirning “harakati”, tasavvurdagi “vizualizasiya”si subyektiv his-tuyg’ularning o‘quvchi ong-u shuuriga – tasavvuriga “asliyat”ga yaqin holatda badiiy teleportatsiya bo‘lishini ta’minlaydi:

*Necha zamonlarda o‘tar bu yonish,
Necha mangulikda ruhi tortar taxt:
Odissey bo‘lguncha botir ALPOMISH,
Sog‘inchda o‘rtanib, etguncha nolish –*

YODGORning dardidan o‘sgan Telemax [7.500.]. (“Egey dengizi. Alpomish va Odissey”) satrlari kontekstdan xoli holda ham she’rning epik ruhi xos o‘quvchi tasavvurida muayyan qahramonlarni (Alpomish va Odissey, Penelopa va Barchin, Yodgor va Telemax), zamon va makonni, (Boysun va Itaka), roviyni (baxshi va Homer) gavdalandiradi. Mazkur she’r yaxlit holatda o‘quvchi tasavvurida antik davrni jonlantiradi: *dengiz, qirg‘oq, tun, gulxan, o‘rtanib kuylayotgan baxshi*, “*Shovullab yugurgan dengiz – Boychibor*”, *Barchin nolasidan ungan dardning ko‘lamini baxshidan eshitib, yig‘layotgan Homer* siymosining harakatdagi tasviri tasavvurda “vizual”lashadi. Bundan tashqari mazkur she’r orqali muallif Homer bilan or talashganligi ham milliyat izzati nafs masalasida e’tiborga molik. “Homer qachon yashab o‘tganini hozircha hech kim aniq aytolmaydi.

Greklarning yetti shahri birvarakayiga shoirning yurti ekanini e'lon qilgan. Shoirning o'zini biror zot uchratgani haqida ma'lumot yo'q. "Iliada" va "Odisseya" esa sargashta shoirlar – aedlarning tilidan yozib olingan. Demak, mohiyatan bu ikki doston xalq og'zaki ijodiga tegishlidir. Mabodo Homer degan shoir o'tgan bo'lsa ham, u asarlarini qaydadir eshitgan va o'zini zo'r hayajonga solgan o'zga asar asosida bitganiga shubha yo'q. [8.45.]”

Har qancha kamtar-u xokisor bo'lmasin, shoir o'z she'riga bahoni birinchilardan bo'lib o'zi beradi. Nima yozganini va uning badiiy qiymati qay majolda “tosh bosishi”ni yaxshi idrok etadi. U.Azim ham shu kunga qadar qanday she'rlar yozganini adabiyotshunoslardan ko'ra o'zi teranroq anglaydi.

...Mana, sahna uzra bir moviy falak.

Bir dala. Bitta sen. Bir navnihon qiz.

Unga “sevaman” deb aytishing kerak,

So'ng tomosha tugar. Zal cho'kadi tiz [7.45.]. (“Suflyor monologi”) – she'rida shoir tasvirlayotgan dekorativ peyzaj orqali tabiiy, real his-tuyg'uni aniq ifoda etadi. She'rda – sahnada – spektaklning “so'ngso'z”ini aytishi kerag-u negadir aytmayotgan, favqulodda esankiragan “landavur aktyor”ga parda ortidan shivirlab yozg'irayotgan suflyorning diqqinafas holati she'rning kompozitsion “zich”ligini satrdan satrga, banddan-bandga kuchaytirib boradi va ayni kulminatsiya o'quvchi his-tuyg'ularini ham “taranglashtiradi”. O'quvchi bor bo'y-basticha mazkur she'rning “tomoshabin”iga aylanadi. Muallifning syujet tasviri orqali o'quvchi ko'z o'ngida harakatni vizuallashtirgan satrlari, subyektiv his-tuyg'ulari “B” nuqtaga ta'sir o'tkazadi, “ko'chadi”:

“Sevaman” desang-chi, “sevaman” degin!..

Zal ham jo'r bo'ladi: “Sevaman de, ayt!”

Sendan so'rayapti – men aniq sezdim –

Bittagina so'zni zal mana shu payt.

Qanday kar bandasan! Chiday olmayman,

Ko'ksimni yurguday yurakning zarbi.

“Sevaman” desang-chi...” Ho'ngrab yig'layman –

Egasiz moziyning arvohi kabi [7.46].

U “kar banda” esa aytmaydi. “Zich” his-tuyg'u sapchiyveradi. O'quvchi go'yo, bevosita o'rindiqda o'tirgan ko'yi hayajoni falakka o'rlayotgan teatr tomoshabini kabi jazbalanadi va “ishdan haydalishga” ham tayyor holatda parda ortidan suflyorga qo'shilib “sahnaga otilib chiqib”, unga jo'r bo'ladi:

Yo'q, yashab bo'lmaydi bir chetdan qarab...

Sahnaga otilib chiqib kelaman.

Xuddi kelajakday qilaman talab:

“Sevaman” desang-chi, axir, “Sevaman!..”

Ko'zingga boqaman to'lg'anib, yonib,

Meni seskantirar bir nigoh – murda.

Ishdan haydalishni bo'ynimga olib,

Zalga yaqin kelib aytaman shunda.

– Sevaman!

Chaqmoqmi ketar yarqirab,

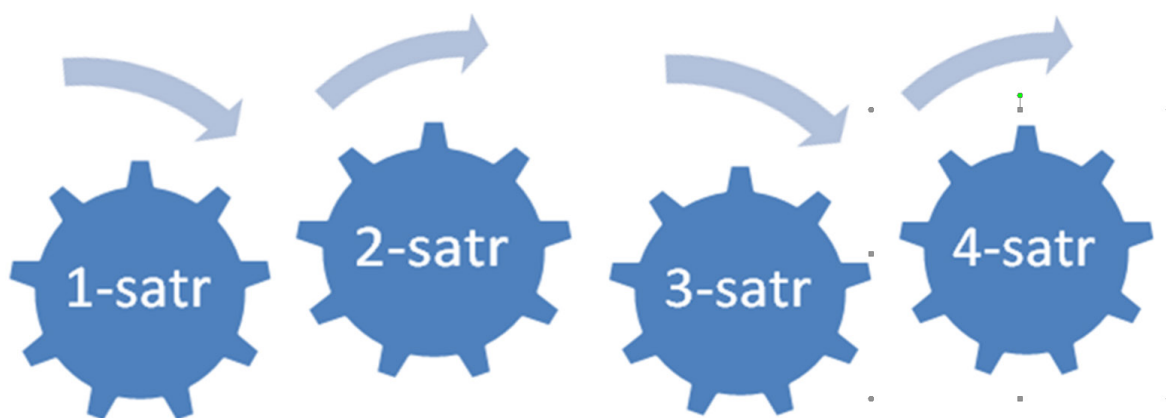
Yongani chiqurman uning yo‘liga.

Sen hamon turibsan titrab, qaltirab,

Men tug‘day qalqiyman xalqning qo‘lida. [7.46.]

14 band, 56 satrlik yuksak iste’dod mahsuli o‘laroq e’tirof etiladigan ushbu dramatik she’rni (ta’bir joiz bo‘lsa, qisqa metrajli she’riy dramani – A.O.) o‘qirkan, o‘quvchi inson hayotidagi eng muhim pallalarda jasoratli bo‘lishi lozimligini, ezgulik, muhabbat izhor etilishi zarur bo‘lgan lahzalarda qo‘rqmay “parda” ortidan otilib chiqib, his-tuyg‘ularini baralla ayta bilishi muhimligini anglaydi va o‘zida jur’at hosil qiladi.

Shuningdek, shoirning “Dasht haqida ballada”, “Rol”, “Gladiator”, “Yomg‘ir haqida ballada”, “Bulbulga aylangan odam haqida ballada”, “Ilk she’rning yozilishi haqida ballada”, “Garrincha”, “Qush haqida ballada”, “Sevgi haqida umidbaxsh ballada”, “Sirk. Muallaqchi ayol”, “Deraza haqida ballada”, “Armon haqida ballada”, “Sirk. Ilon o‘ynatuvchi ayol”, “Yaxshi odam” kabi aksar she’rlarida ham o‘quvchi muallifning yuksak darajadagi his-tuyg‘ularining “vizual harakatini ko‘rishi” mumkin.

“Suffiyor monologi” she’ridagi “harakatdagi tasvir” hodisasining mexanik ko‘rinishi.

Har qanday harakatning sodir bo‘lishi uchun uning tarkibidagi motiv va detallar o‘zaro bog‘liq bo‘lishi tabiat taqozosidir. Kinematografiyada lahzada 24 ta kadr ketma-ketligidan so‘nggina tasvir davomli harakatga kelsa, she’riyatda har bir badiiy so‘z, ishora, motiv, tashbeh, his-tuyg‘uni aks ettirishga, tasvirni harakatga keltirish orqali subyektiv his-tuyg‘uni teleportatsiya qilish mumkin. Bu jarayonda tasavvurda vizuallik kasb etadigan she’r, bizningcha, shartli ravishda quyidagi ko‘rinishda o‘z funksiyasini bajaradi:

- 1) satr;
- 2) qo‘shsatr;
- 3) band;
- 4) yaxlit she’r.

Ayrim she’rlarda his-tuyg‘ularning badiiy teleportatsion xususiyatlari yaxlit she’rni tekshirganda bor-yo‘g‘i bitta satrdagina aniqlanishi (butun boshli she’r shu satrga qurilgan bo‘lishi, yoki aksincha, muallif beixtiyor, bilib-bilmay ushbu satrni istifoda etgan bo‘lishi mumkin. Mas., **Zulfiyaning**: *Men o‘tgan umrimga achinmay qo‘ydim*) [9.64.]; ba’zi she’rlarda esa biz, tadqiqotimizda diqqat qaratgan jihat she’rning *a-b*, *b-a* yoki *a-a*, *b-b* (Mas., **T.Sulaymonning**:

Oy tutilib Onam yig'laydir, / Qolganlari yolg'on yig'laydir) [9.116.] qo'shsatrlarida hatto, a-b-a, b-a-a yoki a-a-b (Mas., **M.Yusufning**: -b. *Nur tomsin/ Lablaring / Sohillaridan.* / -a. *O'zing ayt, / Senday qiz / yana qayda bor, -a. Kipriklari uzun – / Kokillaridan?..* [10.20.] va h.k.) tarzlarida uchrashi (satr va qo'shsatr ko'rinishida nisbatan ko'proq uchraydi – A.O.); yana ba'zi zuvalasi pishiq she'rlarda bandlar ko'rinishida (Mas., **A.Oripovning**: *Qotil qo'li qilich soldi mast, / Quyosh bo'lib uchdi tilla bosh. / Do'stlar, ko'kda yulduzlar emas, U – Ulug'bek ko'zidagi yosh*) [11.228.]; kamdan-kam holatlarda esa yaxlit she'r shaklida uchraydiki (Mas., **Cho'lponning** “Qalandar ishq”, Usmon Nosirning “Yurak”, “Yana she'ringa”, **G'.G'ulomning** “Vaqt”, **Oybekning** “Na'matak”, **A.Oripovning** “Ruhim”, **R.Parfining** “Abdulhamid Sulaymon Cho'lpon”, “Sensiz”, “Tavba”, **X.Davronning** “Ayol, qayg'u va muhabbat haqida” [9], **U.Azimning** “Yomg'ir haqida ballada”, “Dasht haqida ballada” [7] va h.k.), she'riy matnni ayni usulda tekshirish o'zbek she'riyatidagi eng sara va nodir bo'lgan namunalarni farqlashda, ajratib olishda qo'l keladi.

Xulosa

She'rdagi subyektiv his-tuyg'uning badiiy ifodasi ta'siri orqali o'quvchi xayolida tasvir harakatlanadi. Bu hodisaning yadrosini, bizningcha, “poetik zichlik” tashkil etadi. “Poetik zichlik” esa kuchli hissiy bosimni ifodalashga xizmat qiladigan “oliy navli” so'zlar asosida yoxud yombi (pafos, yetakchi ruh) tuyg'u ishtirokisiz yuzaga kelmaydi. Usmon Azimning dramatik she'rlarida bo'rtib turuvchi ayni jihatlar his-tuyg'ularning badiiy teleportatsiya hodisasini sodir etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. <https://minikar.ru/uz/ezoterika/kak-nauchitsya-magii-teleportacii-teleportaciya-eto-prosto/>
2. *Qur'oni Karim (Tarjima va izohlar muallifi Alouddin Mansur). – Toshkent: Cho'lpon, 1992. – B. 540.*
3. *O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. 2-jild. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. – B. 672.*
4. *Darling David. Teleportation: The Impossible Leap. Hoboken, Nyu-Jersi. John Wiley & Sons, 2005. P – 278.*
5. *Mirzo Kenjabek. Rost tuyg'ular kuychisi (kitobga “So'ngso'z”). Azimov Usmon. Uyg'onish azobi. – Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1991. – B. 320.*
6. *Bahodir Karim. Ruhiyat alifbosi. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018. – B. 364.*
7. *Usmon Azim. Tanlangan asarlar: Nazm, nasr, dramaturgiya. – Toshkent: Sharq, 2021. – B. 704.*
8. *Usmon Azim. Meni “Alpomish”dan izlang. “Tafakkur” jurnali. 1998 yil, № 3-son.*
9. *XX asr o'zbek she'riyati antologiyasi / [Tahrir hay'ati: A.Oripov va boshq. Tuzuvchi va nashrga tayyorlovchilar: B.Karimov, H.Abdiyev]. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2007. – B. 496.*
10. *Yusuf M. Saylanma: She'rlar, Dostonlar, Xotiralar. – Toshkent: Sharq, 2007. – B. 288.*
11. *Oripov A. Yillar armoni. – Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1987. – B. 592.*